

КУЛЬТОВА АРХІТЕКТОНІКА ЯК СТРИЖНЕВИЙ ЕЛЕМЕНТ РИТУАЛІЗАЦІЇ В ГЕОПРОСТОРІ ХРИСТІЯНСТВА: КУЛЬТУРОЛОГІЧНО-ФІЛОСОФСЬКА ТРАНСКРИПЦІЯ

В данном научном исследовании проанализированы многофункциональность культовых сооружений и механизмы суггестивного воздействия сакральных действ. Автор статьи указывает, что культовая архитектура не просто олицетворяет полюса идеального и реального, концепт материи и идеала, но также воспроизводит суть трансформаций и диалектику взаимодополнительности в процессе ритуала.

Ключевые слова: сакральная архитектура, суггестивное влияние, религиозно-культовое действие, катарсис.

У пропонованій науковій розвідці проаналізовано багатofункціональність культових споруд і механізми суггестивного впливу сакральних дійств. Автор статті вказує, що культова архітектура не просто уособлює полюси ідеального й реального, концепт матерії та ідеалу, але й відтворює сутність трансформацій і діалектику взаємодоповнюваності в процесі ритуалу.

Ключові слова: сакральна архітектура, суггестивний вплив, релігійно-культова дія, катарсис.

In this scientific study, multifunctionality of religious buildings and mechanisms of suggestive influence of sacred performances are analyzed. The author of the article points out that the iconic architecture does not only personify the poles of the ideal and the real, the concept of matter and ideal, but also reproduces the essence of transformations and the dialectic of complementarity in the process of ritual.

Keywords: sacred architecture, suggestive influence, religious and cult action, catharsis.

Постановка проблеми. У процесі впровадження ритуалізованих дійств Церква мала на меті посилення релігійних переконань за рахунок впливу на почуття віруючого. Багато вчених, дослідників вивчали явище ритуалу в різних аспектах. Пропускаючи через різні світоглядні позиції, робили спроби пояснити цей феномен Дж. Фрезер, Б. Малиновський, Т. Парсонс, а також М. Еліаде. Проблемою сутності ритуалу та його естетичної функції в релігійному комплексі займалися такі відомі вчені, як Д. Угринович і Є. Яковлев. Серед зарубіжних дослідників доречно згадати В. Вундта, К. Леві-Стросса, Ж. Маритена, Е. Тайлора, А. Тенасе. Серед українських релігієзнавців цієї проблеми торкалися Н. Кравченко (секулярне образотворче мистецтво), А. Лещенко (естетичний компонент релігійної віри як форми світовідчуття).

Для нашого дослідження надзвичайно корисними стали наукові розвідки сутності й проблем сакрального. Феномен «сакральне» досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені в галузях релігієзнавства, філософії, мистецтвознавства, соціальної психології й антропології: В. Головей, А. Лещенко, М. Еліаде, Р. Жерар, Г. Пол Беккер, Р. Отто, В. Шелюто.

Відтак існує як теоретична, так і практична доцільність здійснення комплексного аналізу особливостей ролі й місця культової архітектури християнства та її полігранного мистецького наповнення із залученням естетичних і релігієзнавчих напрацювань.

Актуальність дослідження означеної проблеми зумовлюється й необхідністю поглиблено вивчити й узагальнити процеси, які відбуваються в духовному житті сучасної України.

Метою нашої наукової розвідки є здійснення структурно-функціонального аналізу особливостей місця й ролі архітектурного культового мистецтва в християнстві й виявлення механізмів його сугестивного впливу на свідомість віруючих у контексті ритуалізованих дійств.

Виклад основного матеріалу. Релігійно-культові дійства з величезною кількістю обрядових речей, предметів завжди створювали емоційну атмосферу, близьку до сприйняття театрального видовища. У цьому зв'язку підкреслимо, що для релігійної людини характерна слабкорозвинута здатність переводити чуттєві, образні враження на рівні послідовного, розвинутого логічного аналізу й побудови умовиводів. Вона, як правило, переводить їх одразу ж у сферу принципів і уявлень, що склалися на підставі релігійної віри. Саме тому в мистецтві, органічно пов'язаному з культовим обрядом, усіляко придушуються елементи художньої фантазії, прагнення вийти за межі канону. У цьому, до речі, і значення канону: він надає можливість емоційні, чуттєві, невиразні реакції одразу ж перевести на рівень жорстких релігійних уявлень.

Так що ж таке ритуал? Сучасні дослідники, зокрема І. Богачевська, зазначає, що ритуал – це «...динамічне комунікативне утворення, що виникає на базі певної значущої дії, яка піддається символічному переосмисленню (ритуалізації)» [1]. Це передбачає механізм переконування завдяки певним діям. В. Москалець стверджує: «Головна мета його полягає в тому, щоб проголошена інформація з часом вкоренилася у свідомості, мисленнєвій логіці реципієнта...» [3, с. 63]. Але постає питання: від чого відштовхується Церква, щоб створити передумову для своїх культових дійств? Першим і неодмінним елементом цього є церковна архітектура, яка сама по собі вже є одним із найсильніших засобів впливу на почуття віруючих. На думку священнослужителів, «божі будинки» – церковні споруди, собори, монастирі й т. ін. – з їхньою відмінною від звичайних споруд архітектурою й внутрішнім оздобленням повинні обслуговувати культ, викликати священний трепет, сприяти утвердженню віри. У молитвах на освячення православного храму він іменується не просто «образом житла Божого», «домом небоподібним», це «образ найсвятішої Церкви Христової», цебто образ Церкви як Тіла Христового, як називає її апостол Павло (Еф. 1,23, Колос. 1,18). У «Настільній книзі священнослужителя» зазначено: «Храм, який охоплює світ, виражає собою не дійсність, а сподівання, не здійснену ще надію всякого творіння. Він персоніфікує собою... те небесне майбутнє, котре манить до себе, але якого людство ще не досягло» [4, с. 161].

У витворах церковної архітектури в органічну єдність сплавляються релігія й практично всі види мистецтв: живопис, музика, поезія, скульптура, театр, прикладне й декоративне мистецтво, дизайн. Усе це як психологічно, так і ідейно збагачує сам

обряд, сприяючи більш повному, глибокому вираженню релігійного почуття.

На цій підставі, виходячи з багатофункціональності культових споруд, спробуємо встановити типові для них функції, проаналізувати найголовніші з них. Уже навіть просторовий діапазон культових дій передбачає функції спілкування, видовищності, ідейно-художньої виразності. Власне, це і є одна з найголовніших культових функцій храму – бути архітектурним середовищем для театралізованих обрядових видовищ. Таке естетичне середовище створювалося церковною архітектурою, що не менш виразно впливала, аніж саме драматичне дійство [6, с. 53]. До того ж у церквах мають місце не прояви мистецтва театру, а закріплені «на віки віків» досить одноманітні видовищні дійства. По-друге, у церквах видовищність – лише момент, лише елемент. Театралізованість культового дійства, звучання органа чи поліфонізм хору, релігійно-повчальні зображення – усе це засоби для підтримання культового обряду й проповіді. По-третє, видовища ці за канонами вимагають чітко визначених планувальних аспектів, пишних інтер'єрів, словом, канонічних і малогнучких архітектурних розв'язків.

Узагальнено можна сказати: так чи інакше, але в результаті взаємодії замовників церкви й творчих пошуків майстрів – архітекторів і будівельників – формувалися ті чи інші типи культових споруд різних історичних епох. Якщо звернутися до світової архітектури, то ми знайдемо й грандіозні «імперські» собори в романській архітектурі (Майнц, Вормс), і величні міські собори готичного стилю, і невеличкі вишукані каплиці у формі ротонд, створених гуманістичною культурою Відродження в Італії, і чарівні у своїй простоті парафіяльні дерев'яні церкви в українських Карпатах або на Поліссі.

Отже, архітектура храму, його доцільно продуманий інтер'єр, театралізовані дійства священнослужителів, спів церковного хору, загальноцерковний спів, запах ладану, відблиски на іконах від палаючих свічок – усе це й багато іншого, що не вдається охопити в його окремішності, бо в храмі все пов'язане в єдине загальне дійство, що зветься богослужінням, неминує викликає й формує специфічні почуття – релігійні. Театралізовані дійства в храмі викликають у людини піднесення, умиротвореність, готовність до всепрощення. Таким чином, сама по собі ця функція почуттів має винятково важливе еволюційно-приспосувальне значення. При цьому почуття охоплює весь організм, торкається різних сторін його життєдіяльності – не лише психічної сфери, але й тілесної. Охоплює відчуття катарсису.

Розуміючи силу впливу естетичних почуттів у культі, Церква завжди намагалася підпорядкувати їх завданням поглиблення релігійного світогляду віруючих людей. Стосовно цього досить влучно зауважує А. Лещенко: «Сама сакральна суть мистецтва та його художня рецептивність релігійної спрямованості завдяки дії механізмів художньої рецепції самого віруючого сприяє ефективному спрацюванню психологічних механізмів інтеріоризації та екстраполяції, які, у свою чергу,

дозволяють віруючому відчутти високе нумінозне почуття та духовну єдність з Богом» [2, с. 228]. Саме тому церква завжди намагалася тримати під своїм пильним наглядом внутрішній, емоційний світ людини, наголошуючи, що душа людська вкрита духовними сквернами, а плоть безперестанку опановують лукаві бажання й пристрасті. Проповідуючи смирення й покірливість, за які віруючий матиме вічну винагороду по той бік життя, церква постійно засуджує «гріховні пристрасті»: гнів і ненависть, гординю, надмірний життєвий оптимізм і т. ін. Усе це, мовляв, від забуття Бога. Тому необхідно «тікати» від заздрощів, самолюбства, щоб смерть не застала людину не готовою до зустрічі з Богом.

Богослови, звичайно, розуміють, що не так уже й просто людині «втєкти» від своїх пристрастей, що вони потребують «лікування». І на роль зцілителя «хворої» душі пропонують Церкву. Людство бореться із захворюваннями найрізноманітнішими засобами, бажаючи применшити страждання. А коли виникає страждання моральне, внутрішнє, тоді засоби для зцілення є лише в середовищі святої церкви.

Не торкаючись складної проблеми класифікації емоцій, ми лише зауважимо, що палітра емоційних реакцій, якими супроводжуються релігійні відправи, надто широка. Очевидна тут і залежність релігійності від віку людини. У дитинстві та юності, коли емоційно-почуттєві реакції особливо яскраві, експресивні, релігійність нерідко характеризується більшою емоціональною насиченістю. У похилому віці у зв'язку з нерідко властивими йому емоційною нестриманістю, слабодухістю, тривогою, боязню смерті, відчуттям фізичної й психічної неповноцінності релігійність часто забарвлена дещо похмурими тонами, котрі саме й ведуть віруючого до містицизму, віри у всілякі чудеса. Відчуваючи свою безпомічність, слабкість, залежність від вищих сил, релігійна людина завжди зверталася до молитви, висловлюючи в ній найпотаємніші сподівання, очікуючи допомоги й здійснення надій. І вона відчувала полегшення. Чим це пояснювалося? Людина навіювала собі думку, що турботи з відвернення від неї нещастя бере на себе Бог, і це приносило їй емоційну компенсацію.

Подібну роль у впливі на почуттєвий світ людини відіграє художній бік обрядів. Естетична насолода, яку отримують віруючі від споглядання художнього полотна релігійного сюжету чи від участі в літургії, приписувалася не чеснотам творів мистецтва, а Божому впливу. Важко заперечити, що вплив емоційного чинника у сприйнятті релігійних догм створює певні труднощі для спроби їхнього вільнодумного тлумачення. «У боротьбі розуму й віри, – зазначав К. Платонов, – розум фізіологічно знаходиться в гіршому становищі, тому що емоційні домінанти бувають сильнішими, аніж інтелектуальні» [5, с. 12]. До того ж під час виконання релігійних відправ віруючий може відчувати різні почуття, трактуючи їх, безперечно, із релігійних позицій. І дуже складно буває довести йому, що подібні відчуття ніяким божественним впливом не народжені, а виникають унаслідок дії механізмів навіювання й самонавіювання. Людині важко повірити в нереальність відчуттів, які вона виразно

сприймає, тим паче – віруючій людині, усе єство якої налаштоване на очікуване «сходження Божої благодаті».

Театралізація дійств переживання й співпереживання застосована в усіх релігійних ритуалах. І. Богачевська зазначає: «Релігійний ритуал має певну магічну функцію. Проективність ритуалу полягає в тому, що його учасники відчують особливу значущість ритуального моменту й вважають, що бажання чи прохання, висловлені в цей момент, є більш сильними й діючими, ніж такі самі побажання, висловлені в повсякденному спілкуванні. Відсутність ритуалу в ситуації, коли він очікується, дезорганізує співтовариство, подібно до того, як спілкування ставиться під загрозу при порушенні норм фактичної комунікації» [1]. Прикладом цього можуть бути урочисті виходи патріарха чи митрополитів у православній церкві або папи чи кардиналів у католицькій, супроводжувані дзвоном або могутніми звуками органа, – це становило зворушливе видовище. К. Паустовський згадує, як у дитинстві йому довелося бути з бабусею в костелі, у якому зберігається ікона Ченстоховської Божої Матері: «Навпомацки зайшли до костелу. Я нічого не бачив. Не було ні однієї свічки, жодного проблиску світла посеред душного мороку, скутого високими костельним стінами й наповненого диханням сотень людей. Ця непроглядна темрява солодкувато пахла квітами. Я відчув під ногами стару чавунну підлогу, зробив крок і в ту мить на щось наткнувся. «Стій спокійно, – зашепотіла бабуся, – люди хрестом лежать на підлозі...» Люди, що лежали на підлозі, тихо зітхали. Сумний шелест розносився навкіл. Раптом у цьому важкому мороці, стрясаючи стіни, залунав схожий на ридання орган. У ту ж хвилину запалали сотні свічок... Велика золота завіса, що закривала ікону Ченстоховської божої матері, почала повільно розсуватися. Шість старих ксьондзів у мережаному облаченні стояли навколішки перед іконою, спиною до натовпу. Їхні руки були здійняті до неба. Лише худий кардинал у пурпуровій сутані з широким фіолетовим поясом стояв на увесь зріст – також спиною до віруючих – й ніби прислухаючись до бурі органа та схлипування молільників...» [7, с. 86–87].

Висновки. Отже, культова архітектура в гармонійній єдності з ритуалом несуть у собі неабияке сугестивне навантаження в релігійному комплексі. Естетичний елемент театралізованої ритуалізації в релігійно-культовій дії підтримує релігійність у людині, хоча сам по собі не здатен породити глибоку віру, але здатен поглибити релігійні почуття. Кожна архітектурна й живописна деталь храму строго регламентується канонами відповідно до догматів гілки християнства, маючи за мету якнайефективніше впливати на релігійні почуття віруючих. Проте, незважаючи на жорсткість канону, церковна архітектоніка в усій її сакральній, мистецько-психологічній наповненості нерідко має національну специфіку, і її шедеври увійшли в скарбницю світової культури через те, що в храмі форма, декор та інші елементи естетичного плану визначаються передусім національно-культурною естетичною чи художньою традицією у створенні об'єкта сакрального-релігійного типу.

Література:

1. *Богачевська І. В.* Релігійний дискурс і релігійний ритуал // Мультиверсум: філософ. альбом. 2006. Вип. 54. С. 180–188.
2. *Леценко А. М.* Коеволюційні процеси у християнському сакральному мистецтві. Херсон : Айлант, 2016. 348 с.
3. *Москалец В. П.* Психологія релігії : посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ : Академвидав, 2004. 240 с.
4. Настольная книга священнослужителя. 2-е изд. М. : Моск. Патриархат, 1992. Т. 1. 704 с.
5. *Платонов К. К.* Психология религии. Факты и мысли. М. : Политиздат, 1967. 239 с.
6. *Успенский Л.* Первохристианское искусство // Журнал Московской Патриархии. 1958. № 8. С. 52–60.
7. *Яковлев Е. Г.* Эстетическое сознание, искусство и религия. М. : Искусство, 1969. 175 с.

Надійшла до редакції 03.10.2017. Розглянута на редколегії 11.12.2017.

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, декан гуманітарного факультету Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» Копилов В.О.

Кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» Селевко В.Б.